

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

دانشکده الهیات و علوم اسلامی

مرکز تهران جنوب

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته فلسفه اخلاق

گروه علمی اخلاق

عنوان پایان نامه :

مبانی فلسفی اخلاق در قابوسنامه

محمد رضا کرمی

استاد راهنما:

دکتر محمد حسین مهدوی نژاد

استاد مشاور:

دکتر علی میرزایی

بهمن ۱۳۹۱

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه پیام نور استان تهران

مرکز تهران جنوب

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات تحت عنوان: گرایش فلسفه اخلاق

مبانی فلسفی اخلاق در قابوسنامه

نام خانوادگی: محمد رضا
شماره پروژه: ۱۱۸۰۴
تاریخ دفاع: ۱۳۹۱/۱۱/۲۸
نام: محمد رضا
شماره دانشجویی: ۸۶۸۱۰۲۰۹۳
ساعت: ۸-۹/۳۰
نمره: ۱۹ (بزرده)
درجه ارزشیابی: عالی

هیات داوران:

داوران	نام	نام خانوادگی	کد استادی	مرتبۀ علمی	امضاء
راهنما	محمد حسین	مهدوی نژاد	۳۸۴۰۷۲		
راهنمای دوم	-	-	-		
مشاور	علی (پدرام)	میرزائی	۴۳۰۹۸۸		
مشاور دوم	-	-	-		
داور	سید علی	علم الهدی			
داور دوم	-	-	-		

تهران، خیابان انقلاب، خیابان
استاد نجات الهی، نرسیده به
چهار راه سیند، دانشگاه پیام نور
مرکز تهران جنوب، پلاک ۲۳۳
تلفن: ۸۴۲۲۴
۸۸۸۰۱۰۹۰
فکس: ۸۸۸۰۳۶۸۵
کد پستی: ۱۵۸۴۶۶۸۶۱۱

نشانی الکترونیک:

اینجانب محمد رضا کرمی دانشجوی ورودی سال ۱۳۸۶ مقطع کارشناسی ارشد

رشته فلسفه اخلاق گواهی می نمایم چنانچه در پایان نامه خود از فکر، ایده و نوشته دیگری بهره گرفته ام با نقل قول مستقیم یا غیر مستقیم منبع و ماخذ آن را نیز در جای مناسب ذکر کرده ام. بدیهی است مسئولیت تمامی مطالبی که نقل قول دیگران نباشد بر عهده خویش می دانم و جوابگوی آن خواهم بود.

دانشجو تأیید می نماید که مطالب مندرج در این پایان نامه نتیجه تحقیقات خودش می باشد و در صورت استفاده از نتایج دیگران مرجع آن را ذکر نموده است.

نام و نام خانوادگی دانشجو

تاریخ و امضاء

اینجانب محمد رضا کرمی دانشجوی ورودی سال ۱۳۸۶ مقطع کارشناسی ارشد

رشته فلسفه اخلاق گواهی می نمایم چنانچه براساس مطالب پایان نامه خود اقدام به انتشار مقاله، کتاب، و ... نمایم ضمن مطلع نمودن استاد راهنما، با نظر ایشان نسبت به نشر مقاله، کتاب، و ... و به صورت مشترک و با ذکر نام استاد راهنما مبادرت نمایم.

نام و نام خانوادگی دانشجو

تاریخ و امضاء

کلیه حقوق مادی مترتب از نتایج مطالعات، آزمایشات و نوآوری ناشی از تحقیق

موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه پیام نور می باشد.

بسمه تعالی

من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق

لازم می‌دانم از زحمات و راهنمایی‌های ارزنده‌ی استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر محمدحسین مهدوی نژاد که استاد راهنمای این پایان‌نامه بوده‌اند به واسطه راهنمایی‌های بسیارشان در گوشزد کردن نکات مهم، در طول نگارش این پایان‌نامه، تشکر و قدردانی نمایم. همچنین از مشاوره‌های بی‌دریغ جناب آقای دکتر علی (پدرام) میرزایی به عنوان مشاور پایان‌نامه کمال تشکر را دارم.

امید است این تلاشها مورد رضای حق تعالی قرار گیرد.

چکیده:

در این پایان نامه به تحلیل مبانی فلسفی اخلاق در قابوس نامه پرداخته می شود. بر همین اساس، اخلاق قابوس نامه بر اساس مبانی اخلاق هنجاری و فرااخلاقی مورد بررسی قرار گرفته و تفاوت های آن از اخلاق اسلامی باز نمود می گردد.

اهداف مورد نظر این پایان نامه اصلاح نگرش نسبت به اخلاق قابوس نامه بر اساس بررسی مبانی بنیادین توصیه های اخلاقی قابوس نامه و بررسی نسبت آن با مفاهیم بنیادین اخلاق اسلامی است.

روش تحقیق این پایان نامه توصیفی - تحلیلی با استفاده از مطالعات کتابخانه ای است.

نتیجه بدست آمده از این پایان نامه، این است که اهمیتی که به این متن، به عنوان اخلاق اسلامی داده می شود، محل اشکال است و با بررسی مبانی نظری و فلسفی متن و مقایسه و تطبیق با مبانی اخلاق اسلامی و متون معتبر اخلاقی و همچنین متون اساسی فلسفه اسلامی می توان به شناخت میزان اصالت این متن در حوزه اخلاق، و مبانی فلسفی اخلاق اسلامی پی برد.

واژگان کلیدی:

اخلاق اسلامی، فلسفه اخلاق، اخلاق هنجاری، فرااخلاق، مبانی ارزش شناسی، مبانی انسان شناسی،

قابوس نامه

«فهرست مطالب»

صفحه	عنوان:
۱	کلیات مسئله.....
	مقدمه
۲	۱- طرح مسأله.....
۳	۲- سوالهای اصلی تحقیق.....
۴	۳- فرضیه های تحقیق.....
۴	۴- روش تحقیق.....
۴	۵- پیشینه و ضرورت انجام تحقیق.....
۴	۶- اهداف و دستاوردهای تحقیق.....
۵	۷- مروری بر مباحث تحقیق.....
	فصل اول : اخلاق در قابوس نامه
۷	(تحلیل جایگاه پند یا نصیحت در ترمولوژی فلسفه اخلاق و قابوس نامه)
۸	۱-۱ معرفی قابوس نامه
۹	۲-۱ ریشه های اخلاقی پندهای قابوس نامه
۱۶	۳-۱ بررسی جایگاه پند و نصیحت در فلسفه اخلاق و تحلیل آن در گزاره های اخلاقی قابوس نامه
۱۸	۱-۳-۱ نگرشهای فلسفی اخلاق در باب نصیحت

۲۱	۲-۳-۱ بررسی دلایل فلسفی اخلاق نصیحت در قابوس نامه
۲۹	نتیجه گیری فصل اول
۳۰	فصل دوم: شناخت و تحلیل ارکان و اصطلاحات اخلاقی در قابوس نامه
۳۱	۱-۲ بررسی مفاهیم و اصطلاحات اخلاقی در قابوس نامه
۳۲	۱-۱-۲ کارکرد مفهوم سعادت در قابوس نامه
۳۵	۲-۱-۲ کارکرد مفهوم عدالت و حکمت در قابوس نامه
۴۰	۲-۲ ارکان عمده اندیشه اخلاقی قابوس نامه
۴۱	۱-۲-۲ رکن اول: اخلاق فردی
۴۸	۲-۲-۲ رکن دوم: اخلاق دیوانی (حکومتی)
۵۷	۳-۲-۲ رکن سوم: اخلاق حقوقی
۵۹	۴-۲-۲ رکن چهارم: اخلاق در حیطه اقتصاد
۶۲	۵-۲-۲ رکن پنجم اخلاق در حیطه فرهنگ
۶۳	۶-۲-۲ رکن ششم: اخلاق تربیتی
۶۸	نتیجه گیری فصل دوم
	فصل سوم: تحلیل فرااخلاقی اصطلاحات قابوس نامه
۷۰	بر اساس مکتب سودانگاری و زمینه گرایی
۷۳	۱-۳ مکتب سودانگاری

۷۶	۱-۱-۳	بررسی مبادی اخلاقی قابوس نامه بر اساس مکتب سودانگاری
۸۰	۲-۳	مکتب زمینه گرایی
۸۰	۱-۲-۳	اخلاق عملگرایی (پراگماتیسم)
۸۱	۲-۲-۳	زمینه گرایی
۸۴	۳-۲-۳	بررسی اخلاق قابوس نامه بر اساس مکتب زمینه گرایی
۸۷		نتیجه گیری فصل سوم
۸۹		فصل چهارم: تفاوت‌های فلسفی اخلاق قابوس نامه و اخلاق اسلامی
۹۰	۱-۴	اصول پایه ای اخلاق اسلامی
۹۱	۱-۱-۴	ویژگی های اخلاق اسلامی
۹۳	۲-۴	بررسی تمایز نظریه اخلاقی اسلام با نظریه اخلاق قابوس نامه
۹۳	۱-۲-۴	تمایز نظریه اخلاقی اسلام درباره سعادت و کمال آدمی با نظریه اخلاق قابوس نامه
۹۶	۲-۲-۴	معنی «قرب به خدا» از منظر اخلاق اسلامی و تمایز آن با غایت اخلاقی قابوس نامه
۹۷	۳-۲-۴	راه رسیدن به سعادت و کمال در اخلاق اسلامی و اخلاق قابوس نامه
۹۸	۴-۲-۴	اخلاق و قرب به خدا
۹۸	۱-۴-۲-۴	اخلاق و نیت الهی در اخلاق اسلامی و اخلاق قابوس نامه

- ۱۰۰ ۲-۴-۲-۴ اخلاق و وحی در اخلاق اسلامی در مقایسه با اخلاق قابوس نامه
- ۱۰۱ ۵-۲-۴ رابطه اخلاق اسلامی با معاد در مقایسه با اخلاق قابوس نامه
- ۱۶۶ ۶-۲-۴ اهمیت وجدان در اخلاق اسلامی در مقابل اخلاق قابوس نامه
- ۱۰۹ ۷-۲-۴ معنا و جایگاه لذت در اخلاق اسلامی و اخلاق قابوس نامه
- ۱۱۱ ۳-۴ تفاوت فرااخلاقی اخلاق اسلامی و اخلاق قابوس نامه در بازه اخلاق غایتگرا
- ۱۱۵ نتیجه گیری فصل چهارم

۱۱۷ بررسی و نتیجه گیری

- ۱۱۸ بررسی و نتیجه گیری
- ۱۲۷ منابع

کلیات مسئله

مقدمه:

فلسفه اخلاق در معنایِ امروزی‌اش یکی از گرایش‌های نو پدید قلمرو فلسفه است و همچنین دارای شأنی مستقل به عنوان یک علم است. در این معنا این علم پیشینه‌ای بیش از یک قرن ندارد. ولی بررسی‌های فلسفی در مباحث اخلاقی قدمتی به مراتب طولانی‌تر از معنا و مفهوم جدید آن داشته و همواره با تصورات گوناگون مورد عنایت فلاسفه‌ای چون سقراط، افلاطون، ارسطو و... تا متفکران و نظریه پردازان متأخر بوده است. اما در معنایِ امروزی آن، فلسفه اخلاق به نوعی شناخت فلسفی از ریشه‌ها و ارکانِ مفاهیم اخلاقی تبدیل شده که با استفاده از روش‌های آن می‌توان خاستگاه مفاهیم اخلاقی در مکاتب و گزاره‌های اخلاقی را صورت بندی کرد.

به همین لحاظ در این پایان نامه سعی شده تا با تحقیق در اخلاق قابوس‌نامه به شیوه علمی فلسفه اخلاق به ریشه‌های اخلاقی و گزاره‌های اخلاقی درون متن آن با شیوه اخلاق هنجاری و فرااخلاق توجه شود.

۱- طرح مسئله

بررسی فلسفی اخلاق در قابوس‌نامه و توجه به اخلاق قابوس‌نامه در این پایان نامه به دلایل متنوعی صورت گرفته است، که برای شروع بحث در مقدمه می‌بایست آنها را توضیح دهیم.

یکی از دلایل تأکید بر این موضوع و تحلیل فلسفی اخلاقی قابوس‌نامه، سوء برداشتهایی بوده است که در مورد ریشه‌های ارکان اخلاق قابوس‌نامه در پندها و گزاره‌های اخلاقی موجود در این کتاب توسط تاریخ‌نویسان ادبیات صورت گرفته است. بنا بر نظر مشهور این تاریخ ادبیات نویسان، قابوس‌نامه نماد اخلاق اسلامی در زمانه تاریخ ایران قبل از مغول است. تأکید این تاریخ‌نویسان بر ریشه‌های اسلامی قابوس‌نامه در جایگاهی که بسیاری از پندهای قابوس‌نامه توصیه به مبانی‌های غیراخلاقی دارد و همچنین در عمل به ردایل اخلاقی می‌انجامد، این ضرورت را پدید

می آورد که در مورد صحت این ادعا یا اشتباهی که در این مورد رخ داده است، از روش های فلسفی اخلاق برای روشن کردن این موضوع سود برده شود.

دلیل دوم تأثیر اخلاق قابوس نامه بر بسیاری از کتب اخلاقی و ادبی ای است که پس از این کتاب قابوس نامه نوشته شده است. این امر از این لحاظ دارای ضرورت است که نشان دهنده این موضوع است که قابوس نامه و اخلاقی که عنصرالمعالی در کتاب خود به آنها پرداخته است، دارای تأثیرات بسیاری بر اخلاقیات پس از خود به عنوان منبعی از اخلاق اسلامی بوده است. اما این موضوع چنانکه در این پایان نامه به آن پرداخته خواهد شد، مؤید این موضوع است که اساساً پندنامه قابوس نامه بر طبق اندرزنامه های ایران قبل از اسلام صورتبندی شده است و ارکان اخلاقی و اصطلاحات مفاهیمی که در آن بکار برده هماهنگ با گزاره های پایه ای سودانگاری و زمینه گرایی است که به هیچ وجه با اخلاق اسلامی و گزاره های پایه ای آن قابل جمع نمی باشد.

دلیل دیگری که درباره ضرورت این مبحث دارای اهمیت است، منتج شدن رذایل اخلاقی و توصیه های غیر اخلاقی در استفاده از شیوه های عملی سودانگاری در بازه اخلاق اسلامی است. این موضوع از این نظر قابل بررسی است که در قابوس نامه که متنی بر اساس اخلاق کارآ در سرزمین اسلامی است، اموری توصیه می شود که هر چند در عمل در مواردی مطابق احکام اخلاق اسلامی همچون توصیه به عبادت یا ایجاد عدل در جامعه اسلامی است، اما در اینگونه از دستگاههای اخلاقی منجر به رذایلی همچون ریاکاری و خودبیگانگی از پیشرفت روحانی و همچنین یک بُعدی شدن -دنیوی- گزاره های اخلاقی می شود.

۲- سؤالهای اصلی تحقیق:

سؤالهای اصلی پایان نامه از قرار زیرند:

۱- مبانی فلسفی اخلاق (مبنای ارزش شناسی، مبنای انسان شناسی، مبنای هستی شناسی) حاکم بر

قابوس نامه چیست؟

۲- گرایش‌های فلسفی اخلاق در قابوس‌نامه کدامند و نسبت آن با اخلاق اسلامی چیست؟

۳- آیا واقعاً قابوس‌نامه همان طور که مرحوم بهار گفته است "مجموعه تمدن اسلامی پیش از مغول"

است؟

این سوالات از این منظر دارای اهمیتند که اهمیتی که به قابوس‌نامه، به عنوان اخلاق اسلامی داده میشود، محل اشکال است و بررسی مبانی نظری و فلسفی متن و مقایسه و تطبیق با مبانی اخلاق اسلامی و متون معتبر اخلاقی و همچنین متون اساسی فلسفه اسلامی میتواند در شناخت اصالت این متن در حوزه اخلاق، و مبانی فلسفی اخلاق اسلامی راهگشا باشد. این پژوهش در نظر دارد تا با مقایسه این نسبتها میزان پابندی و اصالت قابوس‌نامه، به اخلاق اسلامی را به خصوص در مبانی فلسفی مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

۳- فرضیه های تحقیق

گرایش‌های بنیادین نگارنده قابوس‌نامه، بیشتر مبتنی بر اصالت سود و لذت‌گرایی است. اوامر و منهیات الهی تا وقتی محل اعتنا می‌باشد که کارکرد ملموس و سود مستقیم حاصل نماید. مفاهیم ارزش‌شناختی، انسان‌شناختی و هستی‌شناختی قابوس‌نامه مبتنی بر مفاهیم بنیادین اسلامی نیست. به نظر می‌رسد که نمی‌توان قابوس‌نامه را نشانگر ((تمدن اسلامی پیش از مغول)) دانست.

۴- روش تحقیق

نگارش این پایان‌نامه، به تحلیل ساختار فلسفی اخلاق قابوس‌نامه می‌پردازد. بنابراین روش تحقیق بصورت توصیفی-تحلیلی با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای خواهد بود.

۵- پیشینه و ضرورت انجام تحقیق

در حوزه سبک‌شناسی ادبی تحقیقات مفیدی بر روی قابوس‌نامه صورت پذیرفته است اما در حوزه محتوا و نسبت آن با فلسفه اخلاق و اخلاق اسلامی، خلاء جدی وجود دارد.

۶- اهداف و دستاوردهای تحقیق

اهدافِ موردِ نظر این پایان نامه، اصلاحِ نگرش نسبت به گزاره های اخلاقی موجود در قابوس نامه، بررسی مبانی بنیادین توصیه های اخلاقی قابوس نامه و بررسی نسبت آن با مفاهیم بنیادین اخلاق اسلامی است.

۷- مروری بر مباحث تحقیق

بر همین اساس و برای تحلیل موضوعی که در بالا گفته شد، این پایان نامه در چهار فصل و نتیجه گیری، ارائه شده است، که به بیان خلاصه ای از این فصل ها می پردازیم:

در فصل اول به اخلاق در قابوس نامه خواهیم پرداخت و به تحلیل جایگاه پند یا نصیحت در ترمولوژی فلسفه اخلاق و قابوس نامه تأکید خواهیم کرد. به همین منظور در ابتدا بطور خلاصه به معرفی قابوس نامه و عنصرالمعالی خواهیم پرداخت و سپس به تحلیل ریشه های اخلاقی پندهای قابوس نامه از این نظر که جایگاه پند و نصیحت در فلسفه اخلاق چگونه است و اینکه چگونه می توان این گزاره ها را در پندهای موجود در قابوس نامه مورد تحلیل قرار داد. پس از بیان این موضوع، به نگرشهای فلسفی اخلاق در باب نصیحت توجه خواهیم نمود و آنگاه دلایل فلسفی اخلاق را در قابوس نامه تحلیل خواهیم کرد. در پایان این فصل نتیجه گیری ای از آنچه بیان شد، اعلام می داریم.

فصل دوم درباره شناخت و تحلیل ارکان و اصطلاحات اخلاقی در قابوس نامه است. به همین منظور در آغاز به بررسی مفاهیم و اصطلاحاتی که در فصل اول به آنها دست یافته ایم می پردازیم. سپس به کارکرد مفهوم سعادت در قابوس نامه می پردازیم و کارکرد مفهوم عدالت و حکمت را در آن مورد تحلیل قرار می دهیم. بر پایه همین موضوع ارکان عمده اندیشه اخلاقی در قابوس نامه را صورتبندی خواهیم کرد. و سپس به توضیح این ارکان، منظور عنصرالمعالی را از اخلاق فردی، اخلاق دیوانی یا حکومتی، اخلاق حقوقی، اخلاق در حیطه اقتصاد، اخلاق در حیطه فرهنگ و اخلاق تربیتی خواهیم پرداخت. پس از بیان این مطالب در انتهای این فصل به نتیجه گیری فصل دوم خواهیم پرداخت.

در فصل سوم اصطلاحات بدست آمده از فصلی دوم را بر اساس مکاتب سودانگاری و زمینه‌گرایی تحلیل فرااخلاقی خواهیم کرد. به همین منظور در ابتدا مکتب سودانگاری را توضیح خواهیم داد و مبادی اخلاقی قابوس‌نامه را بر اساس مکتب سودانگاری بررسی خواهیم کرد. سپس برای تحلیل قابوس‌نامه بر اساس مکتب زمینه‌گرایی ابتدا توضیحی درباره عملگرایی-پراگماتیسم- که زمینه‌گرایی زیرشاخه‌ای از آن مکتب است، خواهیم داد و سپس اصول پایه‌ای مکتب زمینه‌گرایی را بیان و آن را با اخلاق قابوس‌نامه مقایسه خواهیم کرد. در پایان این فصل نیز به نتیجه‌گیری اطلاعات بدست آمده می‌پردازیم.

در فصل چهارم که دارای اهمیت خاصی در این پایان‌نامه است به تفاوت‌های فلسفی اخلاق قابوس‌نامه با اخلاق اسلامی توجه خواهیم کرد. بر اساس همین موضوع در ابتدا اصول اخلاقی اخلاق اسلامی را بیان کرده و ویژگی‌های اخلاق اسلامی را بر اساس تمایز نظریه اخلاقی اسلام با نظریه اخلاق قابوس‌نامه تحلیل خواهیم کرد. سپس به تمایز نظریه اخلاقی اسلام درباره سعادت و کمال آدمی با نظریه اخلاق قابوس‌نامه خواهیم پرداخت. پس از بیان این تمایز به مفاهیمی همچون قرب به خدا از منظر اخلاق اسلامی در مقابل نظریه اخلاق قابوس‌نامه در مورد راه رسیدن به سعادت و کمال در این دو نوع از اخلاق می‌پردازیم. در ادامه در مورد مفهوم قرب به خدا مفاهیم اخلاق و نیت الهی؛ و اخلاق و وحی، اخلاق و وجدان در اخلاق اسلامی و اخلاق قابوس‌نامه می‌پردازیم و معنا و جایگاه لذت را در اخلاق اسلامی و اخلاق قابوس‌نامه تحلیل خواهیم کرد. در انتهای این مبحث و با استناد به مدارکی که جمع‌آوری شده به تفاوت فرااخلاقی اخلاق اسلامی و اخلاق قابوس‌نامه در بازه اخلاق غایتگرا می‌پردازیم. در انتها نیز به نتیجه‌گیری موضوعاتی که استناد شد، خواهیم پرداخت.

در انتها نیز کلیت آنچه را در چهار فصل پیش نوشته شد، مورد بررسی و نتیجه‌گیری قرار خواهیم داد.

فصل اول

اخلاق در قابوس نامه

(تحلیل جایگاه پند یا نصیحت در ترمولوژی فلسفه اخلاق و قابوس نامه)

۱- اخلاق در قابوس نامه

(تحلیل جایگاه پند یا نصیحت در ترمولوژی فلسفه اخلاق و قابوس نامه)

در این فصل و برای شروع تبیین مفاهیم اخلاقی در قابوس نامه بر اساس دید فلسفه اخلاق می بایست معرفی نامه ای اجمالی از کتاب مورد نظر یعنی قابوس نامه بیاوریم و سپس به تحلیل نوع گزاره های اخلاقی موجود در این کتاب پردازیم. از این لحاظ که شیوه اخلاقی بکار برده شده در قابوس نامه بر اساس پندنامه نویسی است، در این فصل به پیشینه این نوع از نگارش های اخلاقی و ریشه های تفکری عنصرالمعالی در یادداشت این پندها توجه خواهیم کرد.

۱-۱ معرفی قابوس نامه

قابوس نامه کتابی است که کیکاوس بن اسکندر بن قاموس بن وشمگیر بن زیار، ملقب به عنصرالمعالی، در سال چهارصد و پنجاه و هفت هجری تألیف آنرا آغاز نمود و در سال چهارصد و شصت و دو هجری، در سن شصت و سه سالگی به اتمام رساند.

این کتاب بعد از مقدمه، شامل چهل و چهار باب یا فصل می باشد، که هر یکی از آنها درباره مطلب مستقلی نوشته شده است.

بنظر نویسندگان تاریخ ادبیات ایران، قابوس نامه به منظور راهنمایی گیلان شاه پسر مؤلف و آموختن فن زندگی و تحصیل معاش به وی نوشته شده بود.

نام اصلی قابوس نامه، "پندنامه" و "نصیحت نامه" است که بعدها به دلایلی نامعلوم قابوس نامه نام گرفته است. شاید بتوان احتمال داد که شهرت شمس المعالی یا قابوس بن وشمگیر نام مؤلف اصلی را تحت الشعاع قرار داده باشد. عنصرالمعالی این کتاب را به رشته تحریر درآورد تا اصولی برای اخلاق عملی و آداب زندگی

بنگارد. مطالب قابوس‌نامه از مباحث متنوع و متعددی چون خداشناسی، اخلاق فردی، آداب زندگی اجتماعی و مقدمات علمی چون طب و نجوم گرد آمده است.^۱

در مورد این کتاب، بزرگان ادبیات ایران در دوران معاصر چنین اظهار نظر کرده اند:

محمدتقی‌بهار معتقد است علاوه بر فوائد عظیمی که این کتاب "از حیث شناسایی تمدن قدیم و معیشت ملی و زندگی و دستور حیات" دارد باید آن را "مجموعه تمدن اسلامی پیش از مغول" دانست.^۲

سعید نفیسی نیز در میان آثار قدمای ایران، قابوس‌نامه را تنها اثری می‌داند که در مباحث معرفه الروح فلسفه جدید سخن رانده است.^۳

اما برخلاف دید این متفکران ادبیات ایران، کتاب قابوس‌نامه بیش از آنکه پندنامه ای برای فرزند بر اساس اخلاق اسلامی باشد، نوعی تقلید از "عهدنامه" هایی است که در زمان ساسانیان رسم بود که پادشاهان برای فرزندان و جانشینان خود می‌نگاشتند.^۴ و بنابراین بیش از آنکه متأثر از اخلاق اسلامی باشد، متأثر از اخلاق در دوره ساسانی و نوع نگاه آنها به حکومت دیوانی بوده است.

۱-۲- ریشه های اخلاقی پندهای قابوس‌نامه

با خوانش اولیه کتاب قابوس‌نامه از منظر فلسفه اخلاق به آسانی می‌توانیم به این نکته پی ببریم که بسیاری از گزاره های اخلاقی ای که عنصرالمعالی در پندهای خویش برای فرزندش نگاشته است، ریشه در عقاید اسلامی ندارند و فراتر از این، بیشتر این پندها در تضاد با اخلاق اسلامی هستند.

اما برای تحلیل گزاره های اخلاقی موجود در کتاب قابوس‌نامه و تحلیل فلسفی و اخلاقی آن بر اساس پندهایی که در این کتاب مطرح شده، اولین پرسشی که پیش می‌آید و می‌بایست برای پی بردن به ریشه های

^۱ - فرهانی منفرد، مهدی، (۱۳۸۵)، سیاست تاریخ و ادبیات در قابوس‌نامه تاریخ "تاریخ و تمدن اسلامی" بهار و تابستان شماره ۱۳، ص ۵۸

^۲ - بهار، محمدتقی، (۱۳۳۷) سبک شناسی، انتشارات امیرکبیر، جلد دوم، ص ۱۱۴

^۳ - نفیسی، سعید، (مصحح)، (۱۳۴۲)، قابوس‌نامه، تهران: فروغی، مقدمه، ص ۱

^۴ - محمدی ملایری، محمد، (۱۳۷۵)، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ناشر توس، ج ۴، ص ۲۸۳

این پندها به آن پاسخ داد، این است که اگر ریشه های چنین گزاره های اخلاقی از اسلام گرفته نشده، منشأ آن از کجا و از چه پیشینه اخلاقی ای پدید آمده اند؟

برای پاسخ به این پرسش می توانیم با توجه بر عناوین کتابها و متن کتابهایی که از ایران باستان برجای مانده و داعیه تربیتی و تعلیمی دارند به این نکته پی ببریم که تاریخچه نگارشی این نوع از کتابها، نه تنها به پس از اسلام و روزگار عنصرالمعالی باز نمی گردد، بلکه قدمت این نوع نوشته ها به عهد ساسانیان تا پیش از آن به روزگار افسانه ای هوشنگ پیشدادی نیز سابقه قدمت دارد^۱ و این نکته ما را از رواج چنین تألیفاتی با مضامین اخلاقی و با شیوه پند نامه ای در جامعه ایران پیش از اسلام آگاه می نماید.^۲

برای درک بهتر این موضوع یعنی سبقه تاریخی پندنامه ها در ایران باستان، که باعث روشن تر شدن علت نگاشته شدن کتاب قابوس نامه می گردد، می بایست اندکی به توضیح تاریخچه و مبانی اخلاقی پند داده شده در این نوع از کتب پردازیم.

با اینکه می دانیم که در ایران عهد ساسانی به غیر از آثار دینی و علمی، کتابهای تاریخی (چون خوتای نامک)، داستانهای بزمی و رزمی (مانند داستان خسرو و شیرین و قصه شهر براز و پرویز)، قصههایی که مآخذ غیر ایرانی داشت (مثل قصه وامق و عذرا و کلیله و دمنه)، رایج بود. علاوه بر اینها اندرنامه (پندنامه) هایی منسوب به پادشاهانی چون اردشیر بابکان و خسرو انوشیروان و سیاستمدارانی چون بزرگمهر وجود داشت که حاوی دقایقی از فنون مملکتداری بود و از تجارب سیاسی مایه داشت.^۳ در این اندرنامهها که مشتمل بر لطایف اخلاقی بسیار است آنچه جذابیت دارد «حکمت عملی شادمانه آنها و لحن استوار و بی پیرایه ای است که آن سخنان را خردپذیر و تأمل بر انگیز می نماید... در برخی از این اندرنامهها تقوایی معتدل و پاک و استوار اما در عین حال دور از طرز تلقی راهبان اهل ریاضت به چشم می خورد».^۴

بنابراین، موضوع نگاشتن کتابهایی با محوریت پند و اندرز قبل و بعد از ورود اسلام در ایران رایج بوده است، و میراث باستانی ما منبعی غنی در این زمینه دارد. در دوران ساسانیان این رسم چنان شایع و رایج گردید،

^۱ - زرین کوب، عبد الحسین، (۱۳۷۵)، از گذشته ادبی ایران، تهران، انتشارات بین المللی الهدی، ص ۴۷

^۲ - راجع به کتابهای ایرانیان پیش از اسلام، رک: همایی، جلال الدین: تاریخ ادبیات ایران، چاپ سوم، تهران، کتابفروشی فروغی، بی تا، صص ۲۰۰-۲۰۷.

^۳ - زرین کوب، عبد الحسین، (۱۳۷۵)، از گذشته ادبی ایران، تهران، انتشارات بین المللی الهدی، صص ۳۷-۸۶

^۴ - زرین کوب با اشاره به این که در پاره ای از اندرنامهها با تأکید بر نا پایداری این جهان و جاودانگی آن جهان گرایش به نیکی و پرهیز از بدی سفارش شده است، می گوید: «این رنگ بارسایی در متن پهلوی وصیت نامه بوذر جمهر معروف به ایاتکار و بزرگمهر آشکارا مشهودست و در آنجا گوینده خاطر نشان می کند که چون چیز گیتی سنجی است آن کس هم که مال بسیار اندوزد اگر صد سال نیز عمر کند سرانجام به نیستی می گراید و در طی چند سال نام و نشان و دوده و خامان او هم عرضه فراموشی می شود و آنچه از وی می ماند کنش نیکوست». رک: زرین کوب، پیشین صص ۴۳-۴۴.